

ТЕНДЕНЦІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ЗА РИНКОВИХ УМОВ

Визначено напрями аграрної реформи. Проаналізовано державну політику щодо аграрних перетворень в Україні. Виявлено тенденції та особливості розвитку сільського господарства за ринкових умов.

Directions of agrarian reform are certain. A state policy is analysed in relation to agrarian transformations in Ukraine. Tendencies and features of development of agriculture are exposed at market conditions.

Ключові слова: аграрний сектор, державна політика, процес трансформації, реформа, управління.

ВСТУП

Основною метою аграрних перетворень є створення умов для розвитку ефективного, високопродуктивного і конкурентного агропромислового сектора, що в цілому сприятиме економічному зростанню та зростанню добробуту населення.

За цілями і характером усі перетворення, що здійснювались в аграрному секторі економіки України, більшість науковців поділяють на два етапи, зокрема: етап реформування і пореформений етап. Кожен із них характеризується своїми особливостями структурної реформи, внутрішньою аграрною і торговельною політикою.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Реформування аграрного сектора економіки, яке супроводжувалося становленням ринкових відносин, проведенням земельної реформи, створенням нових підприємницьких організаційних структур різних форм власності, не дало очікуваних результатів. Реалії сьогодення спонукають до використання стратегічних підходів для здійснення глибоких перетворень в аграрній сфері, що є однією з передумов успіху її соціально-економічного розвитку.

Різні аспекти проблеми висвітлені у працях вітчизняних та закордонних науковців і практиків, зокрема В. Валентинова, П. Гайдучього, М. Дем'яненка, С. Зорі, І. Кириленка, П. Макаренка, В. Месель-Веселяка, І. Михасюка, А. Мельник, О. Могильного, В. Назаренка, Б. Пасхавера, М. Павлишенка, Н. Попова, П. Саблука, О. Онищенко, Т. Осташко.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

— визначити напрями аграрної реформи;
— проаналізувати державну політику щодо аграрних перетворень в Україні;
— виявити тенденції та особливості розвитку сільського господарства за ринкових умов.

РЕЗУЛЬТАТИ

Основною ознакою проведення періодизації аграрних перетворень є виділення головного завдання, на якому зосереджувалися б основні зусилля уряду і спрямовувалися основні ресурси. На нашу думку, в даному випадку нереально чітко визначити етапи трансформації аграрного сектора, а лише здійснити їх умовний поділ. Крім того, весь період перетворень у сільському господарстві супроводжувався аграрною реформою. Не менш вагомою причиною є те, що досі немає встановленого періоду проведення аграрної реформи як процесу трансформації аграрного сектора економіки, оскільки вона не завершується власне на пореформеному етапі аграрних перетворень.

З метою визначення основних результатів реформи необхідно детально розглянути кожен із етапів аграрних перетворень. Отже, як вже було відзначено, перший етап трансформації аграрного сектора економіки супроводжувався аграрною реформою, яка за своїм економічним змістом була спрямована на встановлення рівних економічних законів як по відношенню до сільського господарства, так і до селянина.

Для оцінки аграрної реформи, насамперед, звернемося до теоретичних визначень її сутності та значення для розвитку сільського господарства.

В.В. Юришин і О.М. Онищенко дотримуються думки, що аграрна реформа — це здійснення соціально-економічних перетворень у продовольчому секторі економіки і, в першу чергу, — в сільському господарстві, які можна розглядати загалом як найбільш суттєву складову сучасної аграрної політики [7, с. 191].

М.І. Малік стверджує, що завдання аграрної реформи полягає у забезпеченні продовольчої безпеки країни і конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції на світовому ринку [4, с. 10].

Найбільш обгрунтоване, на нашу думку, є визначення І.Ф. Баланюка, який аграрну реформу розглядає як чітко сформульовану, скоординовану за етапами і механізмами здійснення і підпорядковану стратегічній меті — єдності соціальних, економічних, організаційних і правових заходів, покликаних в кінцевому підсумку вивести продовольчий сектор на рівень найбільш розвинутих в аграрному відношенні країн при обов'язковому забезпеченні стійкого і надійного підвищення рівня життя населення України [1, с. 11].

Підсумовуючи вищенаведене, доцільною є позиція П.Т. Саблука, який вважає, що аграрна реформа не може здійснюватися відірвано від реформування економіки країни в цілому [6, с. 3]. Тобто вона перебуває під постійним впливом інших складових і сама певною мірою на них впливає.

Аграрна реформа — це складний процес, основними складовими якого є земельна і господарська реформи. Тому потреба у відповідності сучасних земельних відносин сучасному рівню розвитку продуктивних сил обгрунтовується як одна із головних умов для нормального функціонування аграрного сектора економіки.

На думку науковців Інституту аграрної економіки, основними складовими аграрної реформи та етапами її здійснення, які поділяються на чотири блоки, є наступні.

1. Формування економічної платформи аграрної реформи.
 2. Побудова ринкового економічного механізму.
 3. Наповнення новим змістом конструкційної схеми економічної реформи.
 4. Законодавче забезпечення аграрної реформи.
- Узагальнюючи вищенаведені підходи до визначення

аграрної реформи, слід відзначити, що вона в основному була спрямована на забезпечення сільськогосподарською сировиною і продовольством за рахунок власного виробництва, соціального розвитку села та підвищення рівня життя сільського населення. Це було характерно для періоду з 1992 по 1998 рік, коли спостерігався спад виробництва у сільському господарстві та знижувався рівень життя сільського населення.

На думку інших науковців, за структурним складом аграрні перетворення можна представити у вигляді чотирьох блоків, кожний з яких повинен включати елементи конкретного функціонального призначення.

Перший блок — власне аграрні перетворення — включає земельну реформу в усій її повноті, реформування майнових відносин власності, реорганізацію сільськогосподарських підприємств, становлення фермерського укладу. Другий блок об'єднує правові основи реформи, зокрема формування відповідної законодавчої бази, розробку підзаконних актів та інших нормативно-правових документів. За своєю значущістю найважливішим є третій блок — макроекономічний. Складовими його елементами є відпрацювання цінових відносин, реформування фінансово-кредитної системи, формування ринкової інфраструктури, прискорення розвитку матеріально-технічної бази аграрного сектора економіки. Четвертий блок, який можна назвати "забезпечувальним", об'єднує в собі соціальні, організаційно-управлінські, організаційно-методичні, економічні, екологічні, науково-технологічні та інші елементи.

Отже, аграрна реформа в Україні характеризується певною послідовністю та етапністю реалізації, основними з яких є:

- земельна реформа та реформування майнових відносин в агропромисловому комплексі;
- забезпечення післяреорганізаційної підтримки реформованих і новостворених господарств та формування ринкової інфраструктури у сільському господарстві;
- модернізація виробництва, створення конкурентоспроможних (на внутрішньому й зовнішньому ринках) сільськогосподарських підприємств;
- удосконалення механізмів державного регулювання аграрної сфери.

Як було вже відзначено, важливе місце в системі аграрних перетворень займає земельна реформа. У 1991 році почалося реформування земельних відносин у колишніх колгоспах, які перетворювалися на колективні сільськогосподарські підприємства (КСП).

Головними невіршеними завданнями аграрної реформи залишаються невизначеність відносин земельної власності, диспаритет цін на сільськогосподарську і промислову продукцію та відсутність механізму фінансування, який би забезпечив розширене відтворення виробництва у сільському господарстві.

За роки проведення реформи в аграрному секторі економіки відбулися суттєві зміни у відносинах власності та господарювання. Аграрна реформа передбачала роздержавлення і приватизацію землі та створення організаційно-правових форм господарювання ринкового типу. Її результатом стало роздержавлення земель із передачею їх у власність колективним сільськогосподарським підприємствам та формування приватної власності на землю.

Останніми роками державна політика України, яка спрямована на забезпечення прав селян на землю і розвиток цивілізованого ринку землі, характеризується певною послідовністю і результативністю. Але, попри все, земельна реформа все ще не вирішила усіх покладених на неї завдань, зокрема:

- не завершено видачу власникам сертифікатів на право на земельну частку (пай) державних актів на право власності на землю;
- не вирішено питання зняття мораторію на продаж землі та запровадження іпотеки нерухомості, в тому числі землі;
- не сформовано єдиної державної системи реєстрації нерухомості;
- не реформовано систему державного управління земельними ресурсами.

Тому на сучасному етапі земельної реформи, за умов відсутності відповідного законодавства, доцільно тимчасово ввести як предмет застави не саму землю, а лише право користування нею, право оренди; передавати землю у приватну власність потрібно в обмеженому, індивідуальному порядку. У подальшій перспективі розвиток ринку землі повинен бути поступовим, у міру збільшення кількості власників землі й утвердження відповідної інфраструктури. З метою не допустити скопуювання сертифікатів на земельну частку за безцінь доцільно тимчасово заборонити їхній продаж і дарування. Такі заборони необхідно реалізувати, зокрема, через тимчасову заборону внесення права на земельну частку до статутних фондів господарських товариств.

Для удосконалення земельних відносин, на нашу думку, необхідним є упорядкування системи реєстрації прав фізичних та юридичних осіб на земельні ділянки, створення механізму руху державних актів на землю, тобто включення землі в економічний оборот, захисту прав та інтересів землевласників, формування інфраструктури ринку землі, зокрема організації земельних аукціонів і земельного банку. Процес господарського самовизначення селян триває, і для його прискорення потрібна всебічна допомога з боку органів державної влади.

Зміни земельних відносин супроводжувалися організаційними перетвореннями. Відбулася реорганізація колгоспів (радгоспів), а пізніше й КСП — на їх базі створені господарства, засновані на засадах приватної власності на майно та землю. Тобто колгоспно-радгоспна форма господарювання перетворилася в нові форми, серед яких мають місце особисті селянські господарства, сільськогосподарські підприємства та фермерство.

Нова організаційна структура сільського господарства в Україні, створена в процесі реорганізації КСП, характеризується певними особливостями. Вони були зумовлені кризовим станом її економіки, неспроможністю держави матеріально підтримувати реорганізаційні процеси у цій сфері. Важливим фактором виступала психологічна невідповідність більшості селян до господарювання на принципах підприємництва [5, с.114]. Тому темпи створення селянських (фермерських) господарств були повільними. Разом з тим, їх частка у загальному землекористуванні зростала швидше, ніж збільшення кількості земельних ділянок в результаті їх розширення.

Разом з тим, є очевидним, що їх адаптація до нових умов господарювання вимагає формування ринкового середовища, а також відповідних структурних змін у виробничих, управлінських, організаційних і трудових відносинах та внутрішньої реструктуризації об'єктів аграрного сектора.

Стратегічним напрямом розвитку фермерських господарств має стати посилення їхньої ролі в аграрному секторі економіки та підвищення ефективності їх функціонування. Для цього необхідно, насамперед, вирішити такі завдання: розширити площі землекористування, збільшивши їх за рахунок пільгової оренди земель державного резерву до раціональних; збільшити обсяги державної підтримки фермерів; розробити державну програму фінансової підтримки молодих фермерів; надати можливість фермерам включати землі в економічний оборот для отримання довгострокових кредитів; забезпечити можливість пільгового страхування посівів; стимулювати економічну зацікавленість фермерів у розвитку галузей, що є збитковими сьогодні, зокрема тваринництва.

У процесі реформування колективних сільськогосподарських підприємств підвищується ефективність функціонування особистих господарств населення, зумовлене збільшенням площі земельних ділянок.

Варто відзначити, що в сучасних умовах аграрний сектор економіки нарощує обсяги виробництва продукції сільського господарства та продовольства, поліпшуються фінансові результати, поетапно формується ринкове середовище для ефективного функціонування аграрного ринку України. Прийняті державою заходи дали можливість стабілізувати та поступово нарощувати виробництво основних видів продукції галузі.

Слід зазначити, що саме 2000 рік дав початок пореформеного розвитку аграрного сектора економіки. На

цьому етапі аграрних перетворень основне завдання полягало у переході до ринку, з метою підвищення ефективності виробництва сільськогосподарської продукції. Проте в аграрному секторі економіки за роки становлення ринкових відносин соціально-економічний ефект виявився негативним порівняно з іншими секторами. Ресурсний потенціал зараз істотно зруйнований, що стосується і всієї економіки.

Причиною занепаду сільського господарства було те, що аграрна реформа не регулювалася державою і не мала комплексного характеру, а також була розтягнута в часі. Це було зумовлено тим, що вона здійснювалася в умовах загально-економічної кризи в країні. Ряд негативних чинників, серед яких, насамперед, порушення міжгалузевого еквівалентного обміну, інфляційні процеси, низька купівельна спроможність населення, незадовільна матеріально-технічна база виробництва, відсутність достатньої інфраструктури ринку, не дозволили за такий короткий час більшість новостворених сільськогосподарських і приватизованих підприємств харчової промисловості повністю адаптуватись до жорстких вимог ринкової економіки [3, с. 5].

Варто відзначити, що в сучасних умовах аграрний сектор економіки нарощує обсяги виробництва продукції сільського господарства та продовольства, поліпшуються фінансові результати, поетапно формується ринкове середовище для ефективного функціонування аграрного ринку України. Прийняті державою заходи дали можливість стабілізувати та поступово нарощувати виробництво основних видів продукції галузі.

Гострою залишається проблема забезпечення кадрами більшої кількості сільськогосподарських підприємств. Це зумовлено тими обставинами, що у дореформений період утриманням соціальної сфери займалися підприємства, що погіршувало їх фінансовий стан. Тому з початком реформ вони, насамперед, почали скорочувати витрати на утримання соціальної сфери села через жорсткі умови діяльності. Потрібно врахувати і те, що більшість із них продовжували утримувати на своїх балансах соціальну інфраструктуру, а також здійснювати капіталоукладення в цю сферу, хоча ефективність виробництва знижувалася, а можливості підприємств скорочувалися.

Важливе значення у здійсненні аграрної реформи відіграла законодавча база. Адже правова економіка являє собою сукупність законів і підзаконних актів, економічних та організаційних принципів і важелів управління аграрним сектором. Вона створює правила поведінки господаря-власника, які зумовлюють відновлення і наступний розвиток сільського господарства і пов'язаних з ним галузей. За час здійснення аграрної реформи прийнято велику кількість нормативно-правових актів, проте більшість із них не були спрямовані і не враховувалися при вирішенні основних завдань, що спричинило ряд упущень в аграрних перетвореннях.

Отже, незважаючи на деякі упущення, за роки аграрних реформ мали місце вагомі зрушення:

— відбулося утвердження критичної маси власності та приватних форм господарювання; забезпечений економічний суверенітет усім суб'єктам економіки;

— сформовані інститути та механізми ринкового функціонування аграрного сектора економіки. Тут ринок регулює основні проблеми організації будь-якої господарської системи: що, скільки, як і для кого виробляти. Держава практично не втручається у вирішення цих завдань;

— удосконалено менеджмент у сільськогосподарських підприємствах, відбулася адаптація до ринкової кон'юнктури.

У процесі здійснення аграрної реформи відбулися значні соціально-економічні перетворення. Радикально змінилися економічні, фінансові, організаційні, управлінські і правові умови господарювання, практично здійснено перехід від адміністративної до ринково орієнтованої економіки.

В процесі здійснення аграрної реформи були вирішені такі важливі проблеми:

— встановлено порядок надання земельних ділянок для ведення селянських (фермерських господарств);

— надано громадянам право орендувати землю до-

датково до площ, що знаходяться у їх приватній власності;

— введено плату за землю у формі земельного податку;

— здійснено паювання земель колективних сільськогосподарських підприємств з визначеним розміром земельної частки (паю) та її вартісної оцінки;

— власники земельних ділянок одержали право на умовах іпотеки, тобто застави своєї землі, кредитувати виробничі витрати.

Впровадження зазначених заходів не забезпечило виходу аграрного сектора з кризового стану.

У цілому, результати аграрних перетворень в Україні мали як позитивні наслідки, так і негативні, які були причинами аграрної кризи.

До позитивних моментів слід віднести:

— формування земельних відносин ринкового типу;

— розвиток майнових відносин власності у недержавних сільськогосподарських підприємствах;

— започаткування процесу формування сектора селянських (фермерських) господарств;

— розширення землекористування особистих підсобних господарств населення, насамперед селян.

З другого боку, процес реформування аграрного сектора економіки в Україні супроводжувався цілим комплексом і негативних явищ. Однією із них є те, що сільське господарство опинилося в надзвичайно важкому економічному становищі, головними причинами якого є відсутність достатнього рівня наукового обґрунтування економічних реформ і надмірна заполітизованість процесу їх реалізації. Погіршується соціально-економічне становище АПК, руйнується виробничий потенціал сільського господарства і соціальної інфраструктури села. Приватизація і реорганізація сільськогосподарських підприємств не привели до очікуваних позитивних результатів, не одержала належного розвитку інтеграція і кооперація, знизився рівень продовольчої безпеки держави.

ВИСНОВКИ

З усього вищевикладеного витікає, що процес реформування аграрного сектора економіки України міг здійснюватися за різними сценаріями. Необхідно було вибрати кращий із можливих варіантів або реалізувати декілька із них одночасно. Для цього слід було б використовувати системний підхід, тобто враховувати: по-перше, потенціал і проблеми різних форм власності та господарювання; по-друге, раціональне співвідношення різних механізмів, що регулюють аграрну сферу економіки; по-третє, світовий і вітчизняний досвід господарювання та специфічні умови перехідної економіки.

У цілому, оцінюючи результати реформування аграрного сектора економіки України, слід наголосити на недостатньо економічно обґрунтованій і виправданій ролі держави у здійсненні цього процесу, внаслідок чого програми у реалізації політики реформування не дали сподіваного поліпшення аграрної економіки.

Література:

1. Баланюк І.Ф. Реформування в аграрному секторі регіону. — К.: ІАЕ УААН. — 1999. — 270 с.

2. Державний комітет земельних ресурсів України: www.rada.gov.ua

3. Лузан Ю.Я. Реформування аграрного сектора України: стан і перспективи // Економіка АПК. — 2002. — №4. — С. 3—7.

4. Малік М.Й. Реформування власності і реструктуризація підприємств АПК // Економіка АПК. — 2007. — №11. — С. 9—13.

5. Рябоконт В.П. Організаційні напрями соціально-економічних перетворень в аграрному секторі // Економіка АПК. — 2005. — №6. — С. 110—116.

6. Саблук П.Т. Становлення аграрної політики в Україні // Економіка АПК. — 2006. — №1. — С. 3—7.

7. Юрчишин В.В., Онищенко О.М. Аграрна реформа: суть і особливості розвитку // Сучасна аграрна політика: проблеми становлення. — К., 1996. — С. 191—224.

Стаття надійшла до редакції 18.03.2011 р.